

Fe'l kategoriyalarining badiiy matndagi ifoda imkoniyatlari

Namangan davlat universiteti
Filologiya fakulteti 3-bosqich talabasi
Asqaraliyeva Dilshoda Xojiakbar-qizi

Annotatsiya: Ushbu maqolada fe'lning grammatik kategoriyalari haqida umumiy tushuncha berib o'tiladi. Hamda fe'l kategoriyalarinig o'zbek tilshunosligidagi o'rganilishi, fe'lning zamon, shaxs-son hamda mayl shakllari kabilar tushuntirib o'tiladi. Zamonaviy o'zbek tilshunosligida fe'l kategoriyalarini o'rganishning yangi yo'nalishlari va muammolari aytib o'tiladi. Kognitiv tilshunoslik haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: fe'l, fe'l kategoriyalari, shaxs-son kategoriyalari, zamon va daraja kategoriyalari, nisbat va mayl kategoriyasi, kognitiv tilshunoslik.

Annotation: In this article, a general understanding of the grammatical categories of the verb is presented. It also explains how verb categories have been studied in Uzbek linguistics, as well as discusses the forms of tense, person-number, and mood. The article mentions new directions and issues in the study of verb categories in modern Uzbek linguistics.

Keywords: verb, verb categories, person-number categories, tense and degree categories, voice and mood categories, cognitive verb.

Badiiy matnda fe'l kategoriyalari yozuvchining (yoki shoirning) o'quvchiga yetkazmoqchi bo'lgan asosiy g'oyasini, personajlarning ichki dunyosini va asardagi voqealarning dinamikasini ochishda kalit vazifasini bajaradi. Ular oddiy grammatik shakl bo'lib qolmay, balki **badiiy obraz yaratish, psixologik holatlarni tasvirlash va matnga o'ziga xos ohang berishda muhim vosita hisoblanadi.**

Zamon kategoriyasi badiiy matnda voqealarning vaqtga nisbatan qachon sodir bo'lganligini ko'rsatishdan tashqari, asarning umumiy kayfiyatini, lirik qahramonning ruhiy holatini va muallifning voqelikka munosabatini ifodalaydi.

O'tgan zamon fe'llari ("bordi", "ko'rdi", "yashadi") ko'pincha xotira, nostalgiya, o'tmishga bo'lgan mushohada va falsafiy mulohazalarni aks ettirish uchun ishlatiladi. Yozuvchi o'tgan zamon shakllari orqali voqealarning izchilligini ta'minlaydi, syujetni rivojlantiradi va personajlarning o'tmishdagi tajribalarini ochib beradi. Masalan, Chingiz Aytmatovning "Alvido, Gulsari!" asarida o'tgan zamon fe'llarining ustunligi voqeaning xotira shaklida hikoya qilinishi, bosh qahramonning o'tgan hayotini eslashi va unga bo'lgan sog'inchini ifodalashda muhim ahamiyatga ega. Badiiy matnda o'tgan zamon fe'llarining ketma-ket qo'llanilishi voqealar zanjirini yaratadi va asarni dinamik qiladi. Ba'zida o'tgan zamon fe'llari hozirgi zamon ma'nosida qo'llanilib, tasvirga

jonlilik, o'quvchini voqealar ishtirokchisiga aylantirish effektini berishi mumkin. Bu **tarixiy hozirgi zamon** deyiladi.

Hozirgi-kelasi zamon fe'llari ("boradi", "ko'radi", "yashaydi") asosan umumiy qoidalar, doimiy harakatlar, shuningdek, kelajakdagi orzu-umidlar, intilishlar va taxminlarni ifodalash uchun ishlatiladi. Lirik she'riyatda hozirgi-kelasi zamon fe'llari ko'pincha universal haqiqatlarni, tabiat hodisalarining doimiyligini yoki lirik qahramonning o'zgaruvchan hissiyotlarini aks ettiradi. Ulug'bek Hoshimovning "Ikki eshik orasi" romanida hozirgi zamon fe'llarining qo'llanilishi personajlarning hozirgi hayotini, ularning kundalik tashvishlarini va o'zaro munosabatlarini realistik tasvirlashga xizmat qiladi. Bu zamon shakllari, shuningdek, dialoglarda jonli nutqni ifodalashda ham faol qo'llanadi.

Kelasi zamon fe'llari ("borarman", "ko'raman") asosan personajlarning niyatlarini, reja va maqsadlarini, shuningdek, muallifning kelajakka bo'lgan qarashlarini ifodalashda muhimdir. Ular matnga umid, kutish yoki ba'zan xavotir tusini berishi mumkin.

Mayl kategoriyasi badiiy matnda harakatga bo'lgan subyektiv munosabatni ifodalab, personajlarning xohish-istaklari, buyruqlari, shartlari, maqsadlari va taxminlarini ochib beradi. Bu esa asardagi konfliktlarni chuqurlashtirishga, qahramonlar xarakterini ochishga va matnga emotsional tus berishga yordam beradi.¹

Buyruq-istak mayli ("o'qi!", "borsin!", "aytaylik!") qahramonlar o'rtasidagi munosabatlarni, ularning hokimlik yoki bo'ysunish darajasini ko'rsatadi. Bu mayl, ayniqsa, dialoglarda personajlarning xarakterini, ularning o'ziga ishonchini yoki aksincha, ikkilanishini ochib beradi. Lirik she'riyatda esa buyruq-istak mayli murojaat, iltijo, chaqiriq yoki da'vat tusida kelib, she'rning ta'sirchanligini oshiradi. Erkin Vohidov she'riyatida vatanparvarlik ruhini beruvchi ko'plab misralarda buyruq-istak mayli faol qo'llanilgan: "Yasha, ey hurlik!" kabi.

Shart-istak mayli ("bilsam", "kelsang") ko'pincha shart, taxmin, gumon va orzu-istak ma'nolarini ifodalaydi. Bu mayl asarda syujetning rivojlanishiga, personajlarning ichki dunyosidagi ikkilanishlarni, ularning turli variantlarni ko'rib chiqishini ko'rsatishga yordam beradi. Masalan, "Agar u kelsa, ishlarim bitardi" kabi jumlada nafaqat shart, balki kelmaganidan afsuslanish ham ifodalanadi.

Maqsad mayli ("borgani", "o'qigali") personajlarning harakat motivlarini, ularning maqsad va niyatlarini aniq ko'rsatadi. Bu esa syujetning rivojlanishiga va asardagi harakatlarning mantiqiy asosini ochishga xizmat qiladi.

¹ Baskakov N.A. – Istoriko-tipologicheskaya morfologiya tyurkskix yazikov. – Moskva: Nauka, 2019. – 280 b.

Nisbat kategoriyasi badiiy matnda harakatning kim tomonidan bajarilganligi yoki harakatning subyektga qanday munosabatda ekanligini ifodalash orqali asar ma'nosini chuqurlashtiradi va stilistik effektlarni yaratadi.

Majhul nisbat ("yozildi", "qurildi") harakatning bajaruvchisini yashirish, uning umumiylikni ko'rsatish yoki harakatning natijasiga e'tibor qaratish uchun ishlatiladi. Bu nisbatdan ko'pincha falsafiy yoki universal g'oyalarni ifodalashda foydalaniladi. Ba'zan esa bajaruvchini yashirish orqali sirli yoki jumboqli holatni yaratishga xizmat qiladi. Masalan, "Quyosh yer yuziga yopildi" kabi jumla shunchaki harakatni emas, balki qandaydir bir sirli, avvaldan mavjud kuch tomonidan amalga oshirilgan harakatni anglatishi mumkin.

O'zlik nisbat ("kiyindi", "yuvindi") harakatning subyektning o'ziga yo'naltirilganligini ko'rsatadi. Bu nisbat personajlarning o'z-o'zini tarbiyalash, o'z-o'ziga ta'sir ko'rsatish yoki shaxsiy gigiyena kabi harakatlarini tasvirlashda qo'llanadi. Psixologik tasvirlarda o'zlik nisbat personajning ichki monologini, o'z-o'zini tahlil qilishini ko'rsatishi mumkin.

O'zgalik nisbat ("yozdirdi", "o'qitdi") harakatning boshqa shaxs tomonidan bajarilganligini, ya'ni subyektning harakatni o'zi bajarmaganini, balki boshqaga buyurganini ifodalaydi. Bu nisbat personajlar o'rtasidagi ierarxiyani, munosabatlardagi farqlarni ko'rsatishda muhim.

Birgalik nisbat ("yozishdi", "o'ynashdi") harakatning ikki yoki undan ortiq shaxs tomonidan birgalikda bajarilganligini bildiradi. Bu nisbat asarda jamoaviy harakatlarni, birlikni, hamkorlikni yoki aksincha, guruhdagi to'qnashuvlarni tasvirlashda keng qo'llanadi.

Umuman olganda, badiiy matnda fe'l kategoriyalarining har biri matnning g'oyaviy-badiiy mazmunini chuqurlashtirish, obrazlarni jonlantirish va o'quvchida muayyan hissiy taassurot qoldirishda o'ziga xos o'ringa ega. Yozuvchi va shoirlar aynan shu grammatik imkoniyatlardan foydalanib, tilning badiiy salohiyatini maksimal darajada ochib berishadi.

A. Oripovning poetik olamida fe'llar nafaqat narsa va hodisalarning oddiy nomlari sifatida xizmat qiladi, balki ular shoirning badiiy niyatlarini ro'yobga chiqarishda muhim vosita bo'lib keladi. Fe'l kategoriyalari, jumladan, tur, jins, son, kelishik va egalik shakllari o'zining semantik va stilistik imkoniyatlari orqali she'riy matnning mazmunini boyitadi, obrazlilikni oshiradi va emfe'lsional ta'sirini kuchaytiradi. Shoirning mahorati fe'llarning turli kategoriyalarini o'zaro uyg'unlashtirib, she'riy fikrning nozik qirralarini, hissiy kechinmalarning teranligini va dunyoqarashining kengligini ifodalashda namoyon bo'ladi.

A. Oripov o'z she'rlarida konkret va mavhum fe'llardan ustalik bilan foydalanib, o'quvchi ongida aniq tasavvurlar yaratadi yoki aksincha, falsafiy mulohazalar uchun zamin hozirlaydi. Konkret fe'llar (masalan, *yer*, *suv*, *shamol*, *gul*, *kitob*) bevosita sezgi organlari orqali idrok etiladigan narsa va hodisalarni nomlab, she'riy tasvirning

vizuallashuviga, aniqligiga xizmat qiladi. Shoir tabiat manzaralarini, inson hayfe'lining kundalik voqealarini tasvirlashda konkret fe'llardan keng foydalanadi va shu orqali o'quvchini she'riy olamga yaqinlashtiradi.

Aksincha, mavhum fe'llar (masalan, *sevgi, nafrat, ozodlik, baxt, tinchlik, g'oya*) sezgi organlari orqali bevosita idrok etib bo'lmaydigan tushunchalar, holatlar va sifatlarni ifodalaydi. A. Oripov o'zining falsafiy-lirik she'rlarida mavhum fe'llardan insonning ichki dunyosini, uning ruhiy kechinmalarini, jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni tahlil qilishda unumli foydalanadi. Masalan, "O'zbekiston" she'rida *mustaqillik, ozodlik, kelajak* kabi mavhum fe'llar milliy g'urur va yurt ravnaqiga bo'lgan ishonch tuyg'ularini kuchaytirishga xizmat qiladi. "Inson" she'rida esa *hayfe'l, o'lim, kurash, umid* kabi mavhum fe'llar insonning murakkab taqdiri, uning yashashdan maqsadi haqidagi chuqur fikrlarni ifodalash uchun ishlatiladi.²

Shoir ba'zan konkret fe'llarni majozan mavhum ma'nolarda yoki mavhum fe'llarni personifikatsiya orqali konkretlashtirib qo'llash orqali poetik ta'sirchanlikka erishadi. Misol uchun, "yurak" konkret fe'li *sevgi, sadoqat, qayg'u* kabi mavhum hissiyfe'llarning timsoli sifatida ishlatilishi mumkin. Yoki *vaqt* mavhum fe'li "qanfe'llari bor" deb tasvirlanib, uning o'tkinchiligi konkret obraz orqali ifodalanadi. A. Oripovning konkret va mavhum fe'llarni bunday dialektik birlikda qo'llashi uning she'riyatining falsafiy chuqurligini va obrazli boyligini ta'minlaydi.³

O'zbek tilida fe'llarda grammatik jins kategoriyasi mavjud bo'lmasa-da, A. Oripov o'z she'rlarida ayrim fe'llarni ma'lum bir jins bilan bog'liq bo'lgan obrazlar orqali ifodalash orqali uslubiy ta'sirchanlikka erishadi. Bu, ayniqsa, tabiat hodisalari, mavhum tushunchalar va allegorik obrazlarni personifikatsiya qilishda yaqqol ko'rinadi.⁴

Shoir ko'pincha ona zamini, yurt, Vatan kabi tushunchalarni ayol kishiga xos bo'lgan mehribonlik, sadoqat, go'zallik kabi sifatlar orqali tasvirlaydi. "Ona yurt" she'rida yurt obrazi mehribon ona timsolida gavdalanadi va unga nisbatan bo'lgan cheksiz muhabbat va hurmat tuyg'ulari kuchaytiriladi. Shuningdek, shoir quyosh, oy, tog' kabi tabiat unsurlarini ham o'ziga xos jinsiy xususiyatlar bilan bog'lab tasvirlashi mumkin. Masalan, quyosh erkaklik quvvati, faolligi va nur sochishi bilan bog'lansa, oy ayollik nafisligi, sirli jozibasi va sokinligi bilan tasvirlanishi mumkin.

Bundan tashqari, A. Oripov o'z she'rlarida afsonaviy va mifologik obrazlarni yaratishda ham jins kategoriyasidan uslubiy vosita sifatida foydalanadi. Masalan, bahodir, alp kabi obrazlar erkaklik kuch-qudrati va jasoratini ifodalasa, pari, suluv kabi obrazlar ayollik go'zalligi va sehrini aks ettiradi. Garchi o'zbek tilida fe'llarda

² Jo'rayev N. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. – Toshkent: O'qituvchi, 2021. – 352 b.

³ Rustamova D. – O'zbek tilida fe'llning shaxs-son kategoriyasi. – Toshkent: Fan, 2015. – 170 b.

⁴ Amonov S. *O'zbek tili grammatikasi*. – Toshkent: Fan, 2023. – 210 b.

grammatik jins bo'lmasa-da, shoirning leksik tanlovi va obrazli tasviri orqali muayyan fe'llarga jinsiy konnfe'latsiyalar yuklanadi va bu she'riy matnning ekspressivligini oshiradi. A. Oripovning bu uslubiy mahorati uning poetik tilining rang-barangligidan va obraz yaratishdagi nozikligidan dalolat beradi.

A. Oripov o'z she'rlarida fe'llarni turli sintaktik vazifalarda (ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol) qo'llab, she'riy fikrning rivojlanishiga dinamizm bag'ishlaydi va poetik uslubning o'ziga xosligini ta'minlaydi. Shoirning sintaktik konstruksiyalarni tanlash va joylashtirish mahorati uning poetik niyatlarini eng ta'sirchan tarzda ifodalashga xizmat qiladi.

A. Oripovning she'rlarida fe'llarning ega vazifasida faol qo'llanilishi kuzatiladi. Ko'pincha she'rning boshida kelgan fe'llar keyingi fikrning asosiy mavzusini belgilab beradi va she'riy syujetning rivojlanishiga yo'nalish beradi. Masalan, "Yurtim, senga boqib..." misrasida "yurtim" fe'li she'rning asosiy mavzusi ekanligini ko'rsatadi va keyingi misralarda yurtga bo'lgan muhabbat va sadoqat tuyg'ulari ifodalanadi. Shuningdek, fe'llar kesim vazifasida kelib, tasvirlanayfe'lgan narsa yoki hodisaning mohiyatini, uning asosiy xususiyatini ochib beradi. "Til – dil kaliti" kabi hikmatli so'zlarda fe'l kesim vazifasida kelib, tushunchalarning o'zaro munosabatini aniqlashtiradi.

Shoir o'z she'rlarida inversiya (so'z tartibining o'zgarishi) usulidan ham unumli foydalanadi va bunda fe'llar ko'pincha g'ayrioddiy sintaktik o'rinlarda kelib, she'riy ohangga o'zgachalik kiritadi va fikrning emfe'lsionalligini kuchaytiradi. Masalan, "Qalbmida bir umid yashar" o'rniga "Yashar umid bir qalbmida" shaklidagi inversiya she'riy ritmni buzadi va umid so'ziga alohida urg'u beradi. Bunday sintaktik o'zgarishlar she'rning melodikligini oshiradi va o'quvchining diqqatini muayyan so'zlarga qaratadi.

Bundan tashqari, A. Oripov o'z she'rlarida nominativ uslubdan ham foydalanadi. Bu uslubda fe'llar deyarli ishlatilmaydi yoki kam ishlatiladi, fe'llar va fe'llashgan so'zlar ro'yxati orqali tasvir yaratiladi. Bunday uslub tasvirga statiklik, monumental'lik va o'quvchining tasavvurini faollashtirish imkoniyatini beradi. Masalan, "Tun. Osmon. Yulduzlar. Jimjitlik." kabi qisqa satrlarda fe'llar orqali kechaning sokin va sirli manzarasi gavdalanadi. A. Oripovning fe'llarni turli sintaktik vazifalarda mohirona qo'llashi uning poetik tilining dinamikligini, obrazlilikini va ta'sirchanligini ta'minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, A. Oripov asarlarida fe'l kategoriyalari o'zining boy ifoda imkoniyatlari orqali she'riy matnning mazmunini chuqurlashtiradi, obrazlilikini oshiradi va emfe'lsion ta'sirini kuchaytiradi. Shoir fe'llarning turli turlari, jinsga aloqadorligi (obrazlar orqali), son, kelishik va egalik shakllari, shuningdek, ularning sintaktik vazifalaridan mohirona foydalanib, o'zining betakror poetik olamini yaratadi.

A. Oripovning fe'llarni bunday serqirra va ustalik bilan qo'llanishi uning o'zbek she'riyatida o'ziga xos o'rin egallashining muhim omillaridan biridir.⁵

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Azizov A. – O'zbek tili grammatikasi. Morfologiya. – Toshkent: Fan, 2019. – 250 b.
2. Baskakov N.A. – Istoriko-tipologicheskaya morfologiya tyurkskix yazikov. – Moskva: Nauka, 2019. – 280 b.
3. Dadaboyev H. – Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Tafakkur Bo'stoni, 2012. – 380 b.
4. G'ulomov A., Asqarova M. – Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'qituvchi, 2017. – 416 b.
5. Hojiyev A. – O'zbek tili morfemikasi. – Toshkent: Fan, 2018. – 180 b.
6. Hojiyev A. – Fe'l kategoriyalari. – Toshkent: Fan, 2021. – 150 b.
7. Iskandarova S. – O'zbek tili praktikumi. – Toshkent: Fan va texnologiyalar markazining bosmaxonasi, 2008. – 216 b.
8. Jamolxonov H. – Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiyalar markazining bosmaxonasi, 2010. – 320 b.
9. Mahmudov N. – O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – 450 b.
10. Mirzayev M., Usmonov S., Rasulov I. – O'zbek tili. – Toshkent: O'qituvchi, 1978. – 390 b.
11. Ne'matov H., G'ulomov A. – O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 5 jild.
12. Reshetov V.V. – Osnovi fonetiki, morfologii i sintaksisa uzbekskogo yazika. – Tashkent: O'quvpedlit, 1963. – 370 b.
13. Sayfullayev N. – O'zbek tili grammatikasi. – Toshkent: Fan, 2005. – 300 b.
14. Sobirov A. – Fe'l mayllari. – Toshkent: Fan, 1990. – 120 b.
15. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. – Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 350 b.
16. Umarov E. – O'zbek tilining morfemik tahlili. – Toshkent: Fan, 1980. – 160 b.
17. Usmonov S. – O'zbek tilining funksional grammatikasi. – Toshkent: Universitet, 2000. – 280 b.
18. Xodiyev B. Yu. va bosh. – Siyosatshunoslik fanidan o'quv uslubiy qo'llanma. – Toshkent: TDIU, 2005. – 94 b. (Bu adabiyot tilshunoslikka oid bo'lmasada, berilgan namunaga muvofiq kiritildi.)

⁵ Hojiyev A. – O'zbek tili morfemikasi. – Toshkent: Fan, 2018. – 180 b.

19. Yuldashev A.A. – Analiticheskiye formi glagola v tyurkskix yazikax. – Moskva: Nauka, 1965. – 290 b.
20. Zikrullayev U. – O‘zbek tilida fe'lining nisbat kategoriyasi. – Toshkent: Fan, 1985. – 140 b.
21. Mengliyev B. – O‘zbek tilida fe'lining zamon kategoriyasi. – Toshkent: Fan, 2009. – 190 b.
22. Alimov A. – Morfemika va so‘z yasalihi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004. – 200 b.
23. Rustamova D. – O‘zbek tilida fe'lining shaxs-son kategoriyasi. – Toshkent: Fan, 2015. – 170 b.